

відобразити всі істотні ознаки? Це завідомо провальна ідея в цьому разі. Більш того, це навіть небезпечна ідея. Якщо на законодавчому рівні буде встановлено, що безпосередньо вважається порушенням гідності людини, це, як це не абсурдно, порушить її права. Адже життя настільки різноманітне, що передбачити всі випадки, які можуть привести до порушення гідності людини, просто неможливо. Більш того, як вже зазначалося, це багато чому залежить від суб'єктивного сприйняття. Тому кожний випадок звернення до суду з позовом щодо порушення честі й гідності розглядається в індивідуальному порядку. Тому стає зрозумілим, що відсутність дефініції "гідність людини" - це не прогалина в праві, а свідомо позиція законодавця.

Тут постає питання, а "гідність" взагалі - це категорія права чи моралі? Мабуть, все-таки це більше моральна категорія, яка знаходить широке відображення в таких суспільних науках, як етика, філософія. Як вже зазначалося, значною є кількість публікацій, присвячених вивченню гідності людини з релігійної точки зору. А задача права в цьому разі полягає не стільки у визначенні, що ж це таке, а в забезпеченні непорушення гідності людини, а також, якщо все-таки було порушено - у її відновленні та покаранні винних.

Отримуючи уроки з минулого, людство доросло до розуміння того факту, що істинний показник цивілізації - це далеко не обсяг валютних резервів і навіть не велика кількість покладів нафти, золота й алмазів, а той вигляд людини, який дбайливо й свідомо викоханий своєю країною. Йдеться про умови життя людини, чия гідність оберігається всіма правовими засобами, які нині стали доступні людям. Суспільство, яке ставить в основу цю мету, ми називаємо громадянським, а державу - правовою. Без подібних інструментів демократичного буття люди в моральному, психологічному й духовному відношенні приречені на жалюгідне животіння [11]. Тому основною метою нашої держави виступає використання всіх можливостей щодо забезпечення належного та гідного розвитку особистості.

Література

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / Відомості Верховної Ради України. - 1996.

- № 30. - С. 141.

2. Права человека. Учебник для вузов / Ответственный редактор - член-корр. РАН, доктор юридических наук Е.А. Лукашева. - М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА М), 2001. - 573 с.

3. Гідність: Українська Радянська енциклопедія / Електрон. дан. (1 файл). - Режим доступу: <http://leksika.com.ua/12230820/ure/gidnist>

4. Бех І.Д. Почуття гідності у духовному розвитку особистості / Електрон. дан. (1 файл). - Режим доступу: <http://www.ipv.org.ua/component/content/article/8-beh/61-2012-09-28-07-5412.html>

5. Основы учения Русской Православной Церкви о достоинстве, свободе и правах человека / Електрон. дан. (1 файл). - Режим доступу: <http://mospat.ru/archive/41597.htm>

6. Достоинство: Философская энциклопедия / .Електрон. дан. (1 файл). - Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/6021/%D0%94%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0%9E%D0%98%D0%9D%D0%A1%D0%A2%D0%92%D0%9E

7. Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософський аспект: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.12 / О.В. Гришук; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. - Х., 2008. - 36 с.

8. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV / Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № 40. - С. 356.

9. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III / Відомості Верховної Ради України. - 2001. - № 25. - С. 131

10. Горлач М.І. Основы філософських знань / М.І. Горлач, В.Г. Кремень, С.М. Ніколаєнко, Н.П. Требін та ін.: Підручник. - К.: Центр учбової літератури, 2008. - 1028 с.

11. А.Г. Мучник. Философия достоинства, свобод и прав человека / Електрон. дан. (1 файл). - Режим доступу: http://samlib.ru/m/muchnik_a_g/book1954.shtml

Берендєєва А.І.

кандидат юридичних наук

викладач кафедри теорії та історії ОДУВС

Надійшла до редакції: 12.11.2013

УДК 342.727.73

ПРАВОВЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПИТАННЯ ВІДНОВЛЕННЯ ПРАВ ОСІБ, ДЕПОРТОВАНИХ ЗА НАЦІОНАЛЬНОЮ ОЗНАКОЮ

Градова Ю. В.

У 1991 році здобувши таку довгоочікувану незалежність, Україна сам на сам залишилась з великою кількістю невирішених питань, які вимагали рішучих дій у найближчий час, одним з таких і досі є нормативне врегулювання правового положення осіб, які були депортовані з території сучасної України.

Актуальність цього питання не викликає сумніву, хоча його вирішення й затягнулось на десятки років, але бажання насильно переселених народів повернутись на землю пращурів не вщухло до сьогодні, а навпаки розростається, перетворюючись іноді з мітингів і протестів на масові заворушення під час відстоювання своїх прав.

Метою статті є дослідження нормативно-правової бази, що регулює правовий статус депортованих осіб, і встановлення необхідності закріплення їхнього статусу на законодавчому рівні. При цьому йдеться не про де-

кларативність прав депортованих осіб, а про реальне їх відновлення. Цілком очевидно, що політичні декларації й урядові акти не можуть замінити законодавчої реабілітації громадян, депортованих за національною ознакою. Відсутність до теперішнього часу чіткої нормативно-законодавчої бази відновлення прав депортованих ускладнює процес їх повернення та облаштування, викликає недовіру до органів державної влади й призводить до посилення соціально-політичної напруженості в регіонах їх проживання [1, 8].

Дослідженням питання депортації займалися такі вчені, як: Б.В. Бабін, Н.В. Бекіров, А.В. Братковський, Н.Ф. Бугай, В.М. Кіцак, І.О. Колотуха, В.І. Палько, П.М. Палаян, Р.І. Хаялі та інші, при цьому більшість їхніх робіт розкриває історичний аспект цього питання, щодо інших - то в них аналізуються законопроекти й норматив-

**ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ
ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС**

но-правові акти, які регулюють відновлення прав осіб, які були насильно переселені.

Перш ніж перейти до законодавчого врегулювання цього питання, пропонуємо звернутись до історії, щоб зрозуміти причину депортації кримських татар, які проживали в тодішній Кримській АРСР, до Узбецької РСР як спецпоселенців. Офіційна причина - це зрада Батьківщини кримськими татарами в період Вітчизняної війни, їх дезертирство з частин Червоної Армії, перехід на бік противника, зв'язчі розправи кримських татар стосовно радянських партизанів [2]. При цьому слід враховувати, що депортації були піддані й інші національності, з того ж Кримського півострову були насильно переселені болгар, вірмени, греки (хоча це не мало такого масового характеру в порівнянні з кількістю депортованих татар). Взагалі в період Вітчизняної війни були піддані переселенню народи й групи населення 61 національності [3], при цьому, на думку історика Павла Поляна, у СРСР тотальній депортації були піддані десять народів: корейці, німці, фіни-інгерманландці, карачаївці, калмики, чеченці, інгуші, балкарці, кримські татари й турки-месхетинці. З них сім - німці, карачаївці, калмики, інгуші, чеченці, балкарці й кримські татари - позбулися при цьому й своїх національних автономій [4, 46]. Взагалі подібна практика насильницького переселення почала застосовуватись у СРСР ще до війни. Проведені депортації "пояснювалися" цілим комплексом причин: "неблагонадійність", превентивність заходів, конфесійний чинник, виступ проти перетворювальних заходів, участь у бандформуваннях, приналежність до інститутів віджилого ладу (Прибалтика, західні райони України й Білорусії, Молдова й т.д.). А вже пік депортацій припадає на період після вступу Німеччини у війну проти СРСР. Можливо, що умови військової ситуації викликали необхідність певних попереджувальних дій радянського уряду в тилу й на підступах до лінії фронту. Але ніяк не можна виправдати застосовані до багатьох народів репресивні насильницькі заходи. Адже суворому покаранню піддавалися не тільки винні, а й народи загалом [3]. Дещо схожі дії застосовувала й влада США під час Другої світової війни до японців (так зване інтернування), коли близько 120 тис. японців було насильно переміщено з тихоокеанського узбережжя до спеціальних таборів, це обґрунтовувалося "військовою необхідністю", але згодом Урядом США приносилися вибачення за інтернування, викликане "расовими забобонами, військовою істерією й помилками політичного керівництва".

Що ж до вітчизняної історії, то слід сказати, що повернення кримських татар, як і представників інших національностей, у Крим дещо "затягнулось у часі" і розпочалося в рамках СРСР на законодавчій основі, схваленій Президією Верховної Ради СРСР. Так, з прийняттям Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 р. "Про звільнення з-під адміністративного нагляду кримських татар, балкарців, турків - громадян СРСР, курдів, хемшилів і членів їх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної війни" та Указу Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. "Про громадян татарської національності, які проживали в Криму" було зроблено перші кроки щодо вирівнювання їхніх прав з правами решти радянських громадян, при цьому кримським татарам було дозволено брати участь у громадсько-політичному житті, обиратись депутатами Верховних Рад і місцевих Рад депутатів трудящих, працювати на відповідальних постах у радянських, господарських і партійних органах.

Але в цих указах не містилось правових норм, що сприяли би поверненню депортованих осіб на батьківщину. І тільки з прийняттям Декларації Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 р. "Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що піддалися насильницькому переміщенню і забезпечення їх прав" розпочалось масштабне відновлення прав депортованих народів. Цей процес здійснювався переважно в напрямі відновлення громадянських прав представників депортованих народів, а не набуття цими національними спільнотами певного політичного статусу. Дії української влади визначалися загальносоюзними постановами та відповідними республіканськими й обласними (Кримської області) документами на їхню конкретизацію й механізми реалізації.

Після здобуття Україною незалежності й розпаду СРСР, керуючись принципами гуманізму, демократії, забезпечення прав і свобод всіх етносів, які проживають на її території, весь тягар щодо повернення та інтеграції кримських татар в українське суспільство взяла на себе молода держава [5]. Верховна Рада України розробила необхідне правове поле для проведення конкретних дій щодо розв'язання цієї проблеми, зокрема, було прийнято Постанову від 25 грудня 1990 року "Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин", Закон України від 30 червня 1992 року "Про затвердження положень про паспорт громадянина України та про паспорт громадянина України для виїзду за кордон", Закон України від 6 квітня 1995 року "Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди". Було прийнято ряд постанов Кабінетом Міністрів України з цього питання, серед яких істотне місце займає постанова від 14 березня 1992 р. "Про утворення Фонду депортованих народів Криму", але й досі немає закону, який би остаточно врегулював існуючу проблему.

Слід зазначити, що до Верховної Ради України надходило декілька законопроектів, які визначали правовий статус і відновлювали права депортованих осіб, але жодний з них так і не був прийнятий. У чому ж причина? Для початку слід дослідити зміст цих законопроектів.

Пропонуємо розглянути перший з них, що був внесений до Парламенту Урядом у 2000 році, - "Про реабілітацію та забезпечення прав осіб з числа національних меншин, що зазнали репресій та були депортовані з території України". Цей законопроект був підданий різкій критиці з боку народних депутатів, навіть Р. Чубаров і М. Джемілев, які є завзятими борцями за права кримських татар, у своїх виступах звернули увагу на ряд серйозних недоліків проекту, як у самій його назві, так і в його змісті. Так, депутат Р. Чубаров зазначив, що мова в законі повинна йти не про "депортованих осіб із числа національних меншин", а про кримськотатарський народ та інші етнічні групи, тому що кримськотатарський народ був депортований поголовно, він не може підпадати під категорію національних меншин, оскільки є корінним народом півострова. Водночас М. Джемілев розкритикував положення законопроекту, в яких йшлося про те, "що дія закону поширюється тільки на безпосередньо депортованих і членів їх сімей, при цьому не враховується, що на місцях заслання виросло кілька поколінь людей, яких примусово утримували в місцях депортації й саджали у в'язницю"; "стаття 5 проекту передбачає право повернення депортованих у місця їх колишнього проживання, але при цьому робиться застереження,

що це не повинно порушувати прав та інтересів тих, хто проживає нині в цій місцевості. ... У результаті, обумовлені в цьому проекті закону права репатріантів перетворюються на порожню декларацію, яка ні до чого не зобов'язує" [1, 40] тощо. У результаті голосування в першому читанні по законопроекті рішення так і не було прийнято, оскільки за проект проголосувало лише 137 народних депутатів.

Ще одним законопроектом, який регулює правовий статус окремої категорії депортованих осіб, а саме - кримських татар, є проект "Про статус кримськотатарського народу в Україні", підготовлений Робочою групою, яка була створена кримськотатарською громадськістю й затверджена громадськими слуханнями 20 жовтня 2010 р. Але до Верховної Ради України він так і не потрапив. І на нашу думку, на це є цілком об'єктивні причини, якщо уважно дослідити законопроект, то можна побачити ряд статей, що не відповідають Конституції й Законам України чи викликають спірні враження. Найбільш дискусійними, на наш погляд, є наступні положення. Стаття 3 зазначає, що політика радянської влади була спрямована на "винищення... поневолення, перетворення кримських татар на рабів радянської держави". Ми вважаємо, що законодавець має відходити від таких "різких" та емоційно забарвлених формулювань. У статті 6 проекту кримськотатарський народ протиставляється українській нації, оскільки він виступає "як особлива національна спільнота, яка має свої окремі права в українській державі і яка не співпадає ні з українською нацією, ні з національними меншинами України". Це положення є неприпустимим, оскільки в Україні всі нації рівні у своїх правах, і не можна підносити одну націю над іншими. У статті 25 пропонується надати право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України з питань, що стосуються законних інтересів кримськотатарського народу, загальнонаціональному органу самоврядування кримськотатарського народу. Це положення не відповідає статті 93 Конституції України, в якій надано вичерпний перелік суб'єктів законодавчої ініціативи. У статті 30 проекту пропонується ввести квоту в державних установах, організаціях і підприємствах строком на 25 років з моменту введення в дію цього закону на працевлаштування працівників і фахівців з числа депортованих. На нашу думку, таке положення ущемляє права інших громадян на працю, оскільки встановлює привілеї за національною ознакою, що є недопустимим за конституційним законодавством. Стаття 33 законопроекту вводить право на реституцію, яке означає, що все рухоме й нерухоме майно, вилучене в депортованих у момент депортації, зокрема земельна ділянка, що перебувала в користуванні з моменту набрання чинності цим законом, визнаються власністю депортованих і повертаються їм у натурі. При цьому не йдеться про те, що це майно може знаходитись у приватній власності осіб, які набули це право на цілком законних засадах, не зазначено і яким чином добросовісним набувачам будуть компенсовані збитки.

Наступний нормативний правовий акт з цього питання - це Закон України від 24 червня 2004 р. "Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою", який було ветовано Президентом України. При цьому Президентом було надано ряд зауважень по законопроекті. По-перше, надання особливого статусу депортованих і визначення порядку компенсації їм відповідних втрат виходить з належності осіб до кримськотатарського народу, а не з допущених щодо таких осіб фактів пору-

шення прав людини, що суперечить Конституції України, за якою права осіб та їх гарантії визначаються виходячи з належності до громадянства України, а не до певної національності. По-друге, зміст терміна "члени сім'ї депортованої особи" (стаття 1 абзац 9 Закону) викладено не чітко, без врахування положень Сімейного кодексу України. Але все ж таки найбільш важливі зауваження стосуються майнових прав депортованих осіб, а саме: Президент заперечує проти встановлення в зазначеному Законі положення про безкоштовну передачу землі у власність депортованим особам (стаття 8 пункт 7), як доповнення до Закону він говорить про те, що депортованим особам можуть виділятися або земельні ділянки для індивідуального житлового будівництва, або надаватися у власність вже збудоване житло. А вже зазначений Закон зобов'язує у всіх випадках надавати депортованим особам земельні ділянки для індивідуального житлового будівництва, що не враховує особливостей місцевості, де таке житло вже може бути збудоване [6].

У 2008 році в порядку законодавчої ініціативи Кабінетом Міністрів України було внесено на розгляд проект Закону України від 11 вересня 2008 р. № 3142 "Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою". Для обговорення законопроекту було проведено громадські слухання, які ініціювали три об'єднання громадян: Міжнародна громадська організація "Фонд дослідження і підтримки корінних народів Криму", Всеукраїнська громадська організація "Форум народів України" та Всеукраїнське об'єднання "Вітчизна". У результаті громадських слухань учасники прийшли до висновку, що прийняття Закону в існуючій редакції є неприпустимим, оскільки він не досягає своєї мети - справжнього відновлення в правах осіб, які зазнали депортації (переслідування) за національною ознакою і, унаслідок цієї обставини, Закон здатен лише погіршити ситуацію в цьому питанні. Учасники слухань звернули увагу на деякі положення проекту Закону, зокрема в ньому "навіть не згадується питання реституції (повернення майна) особам, які зазнали протизаконного переслідування. ... Про компенсації морального збитку, шкоди здоров'ю внаслідок смерті членів родини також немає мови. Весь обсяг прав, якими проект Закону пропонує наділити осіб, які були депортовані й незаконно зазнали репресій за критерієм тільки лише національної приналежності, нічим не відрізняється від обсягу прав, які випливають зі стану громадянства України. Тому в цій редакції Закон лише здатний створити видимість юридичного рішення проблеми замість реального відновлення в правах депортованих осіб". Законопроект не встановлює жодних зобов'язуючих норм (зокрема термінів розгляду звернень, виділення земельних ділянок, надання матеріальної допомоги, допомоги в будівництві, компенсації вартості проїзду в Україну й т. д.) для органів влади, установ і посадових осіб, відповідальних за реалізацію положень цього Закону, так само як і не встановлює ніякої відповідальності за його порушення та невиконання [7]. У результаті законопроект так і не дійшов до першого читання у Верховній Раді України.

2010 рік ознаменувався поверненням до розгляду цього питання, цього разу законопроект "Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою" від 13 січня 2010 р. № 5515 був внесений на розгляд до Парламенту народним депутатом України М. Джемелєвим. Оскільки М. Джемелєв був невдоволений попереднім проектом Закону, що надійшов від Уряду, то він запро-

понував своє бачення вирішення питання. При цьому за основу було взято законопроект 2004 р., який він вносив свого часу на розгляд до Верховної Ради України разом з Р. Чубаровим. Якщо прослідити за долею нового законопроекту, то можна побачити, що 13 січня 2010 р. проект був одержаний Верховною Радою України, вже 24 лютого 2010 р. - замінений новою редакцією, 16 травня 2012 р. - не прийнятий і направлений на повторне перше читання, 30 травня 2012 р. - після доопрацювання в комітеті внесений знов на розгляд до Парламенту народними депутатами М. Джемільєвим і В. Тараном, 20 червня 2012 р. - прийнятий за основу, але до другого читання справа так і не дійшла. Які ж зміни були внесені до цього проекту протягом двох років? Якщо порівняти редакції від 24 лютого 2010 р. і від 30 травня 2012 р., то видно, що найбільш суттєвих змін зазнали наступні статті:

Стаття 1. Визначення термінів: з неї було виключено ряд термінів, таких як: особи, депортовані за національною ознакою, реабілітація, сатисфакція, територія України, місце постійного проживання на момент депортації тощо.

Стаття 3. Державна політика щодо відновлення прав депортованих осіб: з простого "визнання Україною відновлення прав громадян України з числа депортованих осіб" стаття розширилась до засудження та "визнання депортації народів, національних меншин та осіб з місць постійного проживання на підставі рішень, прийнятих органами державної влади колишнього СРСР або союзних республік, як незаконні та злочинні акти"; крім того важливою нормою, на наш погляд, є частина 4 статті, яка в редакції 2012 р. перетворилась на: "Держава сприяє добровільному поверненню в Україну, адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих осіб і членів їх сімей..." з "Держава гарантує громадянам України з числа депортованих осіб, які повернулись в місця їх постійного проживання на момент депортації ...", тобто закон вже регулює правове положення не тільки громадян України, які повернулись, а й тих депортованих осіб, які ще такого громадянства не набули.

Стаття 4. Визнання статусу депортованих осіб: частина 1 та 2 проекту Закону 2010 р. були об'єднані в одну частину, що дало змогу поставити на один щабель кримськотатарський народ і національні меншини, які були насильно переселені за національною ознакою, оскільки до цього права кримськотатарського народу завжди ставились на перше місце, не приділяючи при цьому належної уваги іншим депортованим особам, які представляють національні меншини (греки, вірмени, болгари).

Стаття 6. Державні гарантії депортованим особам і членам їх сімей, які повернулись в Україну на постійне проживання (у попередній редакції - Стаття 7. Порядок та умови реабілітації депортованих осіб): зазнала значних змін за рахунок більш докладного врегулювання "житлового питання", оскільки саме ця проблема потребує першочергового вирішення. Так, з'явилися норми, які встановлювали надання у власність житла, збудованого чи придбаного за рахунок державних коштів депортованим особам та членам їх сімей, які перебувають на окремому квартирному обліку; надання одноразової матеріальної допомоги (не більше 30 розмірів мінімальної заробітної плати) депортованим особам і членам їх сімей, які будують індивідуальне житло; надання земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва й обслуговування жилого будинку або надання у власність

житла, збудованого чи придбаного за рахунок державних чи інших коштів; спорудження об'єктів житлового, комунального й соціального призначення в місцях компактного проживання депортованих осіб і членів їх сімей.

У такій редакції законопроект мав більше шансів (у порівнянні зі своїми попередниками 2004 і 2008 років) бути прийнятим. Під час його розгляду в Парламенті велись досить жваві дебати. Так, народний депутат С.К. Веліжанський зазначив, що "внаслідок відсутності законодавчої бази, велика кількість цих людей (мається на увазі - депортованих осіб) сьогодні живе в жаклих умовах: недобудовані домівки, відсутність світла, газу, доріг - це звичайна картина для мешканців так званих селищ компактного проживання кримських татар. Найгірше в цій ситуації з усіх депортованих дісталось кримським татарам. Бо крім всіх побутових негараздів, вони ще поступово втрачають рідну мову та культуру". Інші наголошували на тому, що "справедливість повинна бути для всіх". Народний обранець І.В. Попеску запропонував "згадати також, що разом з кримськими татарами було депортовано й чоловіче населення Закарпаття. Треба згадати болгар, німців, вірменів, яких повністю також з Криму було депортовано. Треба згадати українців, у результаті "Вісли" яких було депортовано. І справедливості повинна бути одна для всіх". Крім того не обійшли увагою й фінансовий тягар, який ляже на Україну у зв'язку з виплатою компенсацій, що передбачені законопроектом. З цього приводу нардеп В.В. Каплієнко відзначив, що "Україна бідна країна, ми всі про це знаємо, країна, яка на сьогодні немає можливості навіть забезпечити соціальними видатками", а прийняття цього законопроекту потягне "фактичне навантаження на фінансову складову для українського бюджету" [8].

У результаті голосування в першому читанні за проект закону проголосувало 356 народних обранців, але оскільки розгляд проекту проходив в останні місяці каденції Верховної Ради України, то друге читання так і не відбулось. Тож питання відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою, досі залишається відкритим. А десяткам тисяч сімей депортованих осіб залишається чекати, що в майбутньому такий закон все ж таки буде прийнято, і держава протягне їм "руку допомоги" у вирішенні соціальних, культурних, економічних та інших проблем. Сподіваємось на те, що його розробка буде проходити за участю зацікавлених органів державної влади та органів АР Крим, громадських організацій, що представляють інтереси депортованих і їх нащадків.

Література

1. Рассмотрение законопроекта о реабилитации депортированных в парламенте Украины. 1-2 ноября 2000 г. - Симферополь, 2001 г. - 40 с.
2. Постановление ГКО № 5859-сс от 11 мая 1944 года "О крымских татарах" - Москва, Кремль. - [Електронний ресурс]: <http://www.memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/440511.htm>
3. Бугай Н. Депортация народов. - [Електронний ресурс]: http://scepis.net/library/id_1237.html
4. Полян П.М. Не по своей воле: история и география принудительных миграций. - М.: 2001. - 327 с.
5. Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи (Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень). - [Електронний ресурс]: <http://old.niss.gov.ua/book/krim.htm>
6. Висновок на Пропозиції Президента України до За-

кону України “Про відновлення прав осіб депортованих за національною ознакою” від 24 червня 2004 р.

7. Обращение Участников общественных слушаний по проекту Закона Украины “О восстановлении прав лиц, депортированных по национальному признаку”, зарегистрированного в качестве законодательной инициативы Кабинетом Министров Украины в Верховной Раде Украины (от 11.09.2008 № 3142).

8. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради

України від 16.05.2012 р. - [Електронний ресурс]: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1275.html>

Градова Ю. В.
кандидат юридичних наук, доцент кафедри
конституційного та міжнародного права
ОДУВС
Надійшла до редакції: 28.10.2013

УДК 340.131

ОЗНАКИ ПРИМУСУ ЯК ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ

Касьян А. О.

Дослідження примусу як правової категорії зумовлює необхідність дослідження етимології цього поняття, з'ясування та глибокий аналіз ознак примусу як соціально-правового явища.

Окремих аспектам примусу, його проявам і видам присвячені праці таких вчених-правників, як: В.Б. Авер'янов, С.С. Алексєєв, П.П. Андрушко, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Д.М. Бахрах, Ю.П. Битяк, С.М. Братусь, М.М. Книга, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, В.М. Куц, М.І. Матузов, О.Ф. Скакун, Н.С. Таганцев, Ю.О. Тихомиров, А.П. Тузов, В.О. Туляков, Р.Д. Шарапов, Д.М. Шаргородський, В.К. Шкарупа, Н.М. Ярмиш та інші. Незважаючи на значний інтерес науковців до цієї проблематики, на сьогодні можна констатувати відсутність у вітчизняній правовій науці фундаментальних досліджень примусу як правової категорії. Термінологічне розмаїття, відсутність визначень і узагальнених характеристик його ознак, видів лише ускладнює наукове розуміння цього феномену.

Метою нашої статті є з'ясування ознак примусу як правової категорії та їх аналіз.

Насамперед звернемося до етимологічного значення слова “примус”. Визначення примусу в словниках російської мови [3, 431; 8, 483; 9, 595; 13, 827] зазвичай здійснюється через розкриття значення дієслова “принуждати, принудити” як “приневолити, силувати, заставляти”, “заставити що-небудь зробити, силою побудити до чого-небудь”. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови зазначено, що примус - це натиск із чийого боку, примушування; зусилля над собою; зумовлена кимсь або чимось необхідність діяти певним способом, незалежним від бажання [2, 1124]. У Новому тлумачному словнику української мови термін “примус” означає натиск із чийого боку; примушування, принука, силування, змушування, неволення, зневолення, приневолення [7, 898]. Дієслово “примушувати” словники тлумачать у таких значеннях: 1) вимагати в кого-небудь чогось, незалежно від його волі, бажання; принукавати, силувати, неволити, зневолювати. Спрямувати свої зусилля на виконання чого-небудь, незалежно від бажання; домагатися чого-небудь, застосовувати силу; 2) своєю дією, вчинками викликати певні дії, вчинки, стан, ставлення до чого-небудь і т. ін. у когось іншого; викликати в кого-небудь якусь дію, вчинок і т. ін. (що-небудь); 3) своїми зусиллями викликати, зумовлювати вияв чого-небудь; викликати, зумовлювати вияв чого-небудь [2, 1124; 7, 898].

Враховуючи зазначене, вважаємо за доцільне виділити наступні основні ознаки примусу як правової категорії. По-перше, примус - це вплив на людину. По-друге, примус спрямований на обмеження свободи волі людини через вплив на її свідомість. По-третє, метою примусу

є спонукання (стимулювання) до певної поведінки. По-четверте, реалізація певної поведінки (мети примусу) здійснюється об'єктом (контрагентом) впливу свідомо, але всупереч (проти) його волі. По-п'яте, примус - це вольовий акт агенту (суб'єкту) впливу. По-шосте, примус припускає вплив на свідомість і волю (у кінцевому підсумку на поведінку людини) через фізичний вплив на людину.

Розглянемо кожну з наведених ознак примусу.

1. Примус - це вплив на людину. Саме спрямованість на свідомість і волю об'єкту впливу передбачає можливість його здійснення лише стосовно живої істоти, яка ними наділена, тобто стосовно людини.

Свідомість - вища форма розвитку (існування) психіки людини. Воля ж визначається як “свідома саморегуляція поведінки, що має прояв у навмисній мобілізації поведінкової активності на досягнення мети та усвідомлюється суб'єктом як необхідність і можливість, тобто як здатність людини до самодетермінації, самомобілізації й саморегуляції” [4, 35]. Воля - це важіль, який примушує тіло діяти, вона є необхідною умовою активності особи. Вона виявляється в реалізації ухваленого рішення, у здатності управляти своїми вчинками й своїми психічними функціями [16, 254].

При характеристиці примусу, вказує В.Г. Заріпов, “проблема свободи волі виходить на передній план, оскільки в таких випадках необхідно говорити про волю людини, яка може бути повністю пригнічена шляхом якої-небудь дії (фізичної або психічної). Примус впливає, передусім, на волю людини, її автономію. Автономія волі означає незалежність індивіда в прийнятті рішень, яка виражається в неприпустимості незаконної дії з боку інших суб'єктів” [5, 15]. Погоджуючись загалом з наведеним, зазначимо, що проблема свободи волі при примусі дійсно виходить на перший план, однак зовсім не через те, що воля людини може бути повністю пригнічена. Крім того, ми цілком переконані, що примус за своєю природою виключає можливість повного пригнічення волі людини.

“Свобода волі, - як зазначає Н.М. Ярмиш, одноставно розуміється як можливість для людини обирати певний варіант своєї поведінки. Вважається достатньо очевидним, що обмеженість свободи зовсім не рівнозначна її відсутності. Свобода - це і є можливість ухвалювати рішення, здатність людини до вибору альтернативи. Рішення ж припускає наявність мети, яка й “задає програму дій”. Це визнають ключовим моментом діяльності. Тому навіть слухняно виконуючи чийось волю, людина все одно здійснює власний вибір. Навіть “зла” воля, обмежуючи свободу людини, все одно не позбавляє її повністю. Отже, філософи, психологи й інші фахівці у